

Gamle jyske Gaardes Mængde og Alder.

1)

Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 3 (1917)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_4rk_0003-PDF/ho_4rk_0003_75583.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=75583>

pdf genereret den : 28/5-2008

Gamle jydske Gaardes Mængde og Alder.¹⁾

Af Oberst Emil Madsen.

Naar man vil søge at udforske den Alder, som de fleste bekendte Gaarde har, fæster Tanken sig naturligt først og fremmest paa de nuværende Hovedgaarde, som er de mest fremragende.

Som saadanne er der her forstaaet alle dem, der er nævnte i Trap, Kongeriget Danmark, 3. Udgave, IV og V, og som enten har eller tidligere har haft Tilliggende af Bøndergods, og som navnlig i ældre Tid besad Privilegier, der gjorde deres Jord (tillige med enkelte andre Ejendommens Jord, saasom Præstegaardsjorder, Embedsjorder m. fl.) berettigede til Betegnelsen fri Jord i Modsetning til den ufri Jord, Bondejorden²⁾.

¹⁾ Hovedsagelig udarbejdet paa Grundlag af Trap, Kongeriget Danmark, 3. Udg., IV og V.

²⁾ I Loven af 6. April 1906 er udtalt, at der i denne Lov ved en Hovedgaard skal forstaaes en Gaard, hvis Jorder har Hovedgaards Takst og som den 16. Novb. 1887 havde et Jordtilliggende af 60 Tdr. Land til Taksten 24 (boniteret Maal) eller derover efter Matrikulstaksten, og som ikke er en fra en Hovedgaard udskilt Parcel.

Redaktøren af Trap, Professor Harald Weittemeyer, har udtalt for Forfatteren af denne Afhandling, at Berettigelsen for hver Gaard, der i Trap er betegnet som Hovedgaard, er, uan-

Der findes en Del saadanne i Jylland, men de er fordelte i meget ulige Mængde over de forskellige Egne. I størst Antal findes de i Vendsyssel, flest mærkelig nok i Horns Herred, hvor der er 14. I et ikke meget mindre Antal findes de i Vennebjerg, Dronninglund og Børglum Herreder, hvor der er henholdsvis 11, 13 og 10. Tallene tager af, naar man fra det nordligste begiver sig mod Syd, mod Limfjorden; thi i Kjær Herred er der kun 9. Især aftager Antallet, naar man begiver sig mod Vest, benimod og ind i Thisted Amt. Her findes et større Antal kun i Hassing Herred og i Mors søndre Herred, hvor der er henholdsvis 6 og 7. Ellers findes færre, i Hvetbo Herred og i Hundborg Herred endog kun 2 i hvert af dem.

Forholdet er her dog ikke anderledes end i det hele øvrige Jylland. Her er der nemlig kun et Herred, som nu har 10 Hovedgaarde, nemlig Skodborg Herred, og der er intet, som har flere.

Nærmest Tallet 10 kommer derpaa ogsaa kun et Herred, nemlig Tørrild Herred i Vejle Amt med 9. Ellers er der i de andre Herreder færre, i nogle faa, Sønderhald og Nørre samt Sønder Herred Djurs i Randers Amt, Vor Herred i Aarhus Amt og Bjærge Herred i Vejle Amt 8, ellers kun betydeligt færre, hyppigst 2 til 6, i adskillige kun 1, og endelig i nogle, Jerlev, Elbo, Brusk og Nørre Tyrstrup, alle i Vejle Amt, samt Slavs og Ribe i Ribe Amt, slet ingen.

Fattigst blandt Amterne er Ribe, idet der i det hele Amt kun findes 13 Hovedgaarde, rigest Hjørring, Randers,

set Størrelsen af dens Jordtilliggende, undersøgt paa Grundlag af Matrikulkontorets Bøger samt Tilstedeværelsen af gamle Privilegier, hvorhos der altid er konfereret med Ejeren, og i nogle Tilfælde, hvor denne, formentlig uberettiget, ønskede sin Gaard betegnet som Hovedgaard, med Arkivar Thiset.

Aalborg og Viborg Amter, idet der i dem nu findes henholdsvis 55, 52, 47 og 47 Hovedgaarde.

Antallet er saaledes meget ulige fordelt, og dér kan næppe opstilles nogen Regel med Hensyn til Jordbundens Frugtbarhed, idet der i Vejle Amt, hvor der i det hele er ret god Jord, Nørvang Herred til Dels fraeregnet, nu kun findes 28 Hovedgaarde paa Landdistrikternes 41,6 Kvadratmile, medens der i Thisted Amt, det mindste i Jylland, findes 29 paa tilsvarende 31,6, og her er Jordbunden dog saa meget ringere end i Vejle Amt, som der i Thisted Amt kun findes 424 Tdr. Hartkorn paa hver Kvadratmil i Landdistrikterne, medens der i Vejle Amt tilsvarende er 520. I Hjørring Amt, hvor der jo er 55 Hovedgaarde, gaar der tilsvarende kun 317 Tdr. Hartkorn paa en Kvadratmil, og i Ringkøbing Amt, hvor der dog er 35 Hovedgaarde, er der kun 219 Tdr. Hartkorn paa 1 Kvadratmil.

Ej heller ved at betragte Hovedgaardenes Antal i Forhold til Sognenes i hvert Amt, viser der sig Spor af nogen Regelmæssighed. Medens der i Ribe Amt med dets 13 Hovedgaarde kun findes 1 for hver 5,9 Sogne, findes der i Hjørring Amt med dets 55 Hovedgaarde 1 saadan for hver 1,5 Sogne.

Hvad de nuværende Hovedgaardes Alder angaar, da er en Del saa unge, at de først er oprettede i det 18. Aarhundrede. Saadanne er Haraldslund i Grundfør Sogn, Vester Lisbjærg Herred, som Hans Hansen Rosborg († 1752) oprettede af en Del Gods i Sognet, der blev tilskødet ham 1716 af Generalløjtnant Chr. Rodsteen, Herschendsgave i Fruering Sogn, Hjlemslev Herred, der er oprettet ifølge Bevilling 1788 af Kammerraad Peder Herschend († 1796), Christianslund i Ørum Sogn, Galten Herred, der er opstaaet 1799 ved Udstykning fra Frisen-vold, Sophiendal i Venge Sogn, Hjlemslev Herred, som

var en Del af det skanderborgske Ryttergods, af Kronen blev oprettet til Hovedgaard 1767 og det næste Aar solgt til Gehejmeraad Fr. L. v. Woyda († 1778), og Frijsendal i Havrum Sogn, Hovlbjærg Herred, der blev oprettet 1704 af Byerne Njær og Terp af Grev N. Frijs, Kalby Gaard i Laasby Sogn, Gjern Herred, og nogle faa andre. Kalby Gaard havde den ejendommelige Skæbne, at den vel 1457 allerede var en Adelsgaard; men i det 18. Aarhundrede var den bleven til 2 Bøndergaarde under det skanderborgske Ryttergods. Da dette blev nedlagt 1767, oprettedes den paany til en Hovedgaard af Generalkrigskommissær M. Beringskjold.

Fra det 17. Aarhundrede er der nogle flere, som har deres Oprindelse, medens derhos tillige for nogle andre deres Historie ikke kan føres længere tilbage end til samme Aarhundrede, om de end muligt er ældre.

Som oprettede eller dannede i det 17. Aarhundrede kan saaledes nævnes Bannerslund i Elling Sogn, Horns Herred, der blev oprettet af 2 Bøndergaarde 1683 af Ejler Evert Banner († 1700), Lerkenfeld i Vesterbølle Sogn, Rinds Herred, der er dannet af 2 ældre Gaarde, Bonderup og Kokholm, der samledes af Justitsraad, Landsdommer Peder Lerche og 1681 tildeltes Navnet Lerkenfeld, Marsvinslund i Vium Sogn, Lysgaard Herred, der først var en Bondeby Badstrup, men blev gjort til Hovedgaard ca. 1654 af Jørgen Marsvin († 1671), Tustrup i Hørning Sogn, Sønderhald Herred, der 1667 oprettedes som Hovedgaard af en Bondeby paa 4 Gaarde af Oberst Hans Friis († 1697), Rathlousdal i Odder Sogn, Hads Herred, som Rigsdrosten Joachim Gersdorf († 1661) oprettede af Landsbyen Loverstrup, der var overdraget ham af Frederik III i Stedet for Jordegods i Skaane, Ussinggaard i Korning Sogn, Hatting Herred, der oprindeligt var en Avlsgaard til den langt ældre Merringgaard i

samme Sogn, men udskiltes fra denne og solgtes 1636 af Malte Sehested til Fru Kirstine Munk paa Boller, Williamsborg i Davgaard Sogn, Hatting Herred, der under Navnet Bryskesborg grundlagdes ved Midten af det 17. Aarhundrede af Fru Lisbeth Bryske til Tirsbæk († 1674), der var den sidste af sin Slægt, og Sneum Gaard, Sneum Sogn, Skads Herred, der er oprettet i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede af Fr. Munk til Krogsgaard og Oksvang.

Som Hovedgaarde, om hvilke Tidspunktet for deres Oprettelse ikke bestemt kan angives, men hvis Historic kun gaar tilbage til det 17. Aarhundrede, kan nævnes Nørre Elkjær i Tversted Sogn, Horns Herred, der nævnes i Tiden noget før 1628, Fuglsig i Sct. Olai Sogn, Vennebjerg Herred, der er kendt fra 1653, Skjerrild Gaard i Nebsager Sogn, Bjærge Herred, der i det 17. Aarhundrede tilhørte Familien Bille, Jensgaard i Glud Sogn, samme Herred, der vides ejet af Johan Rud († 1609), og Lundrup i Varde Landsogn, der nævnes første Gang i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede.

Yderligere maa nævnes som Hovedgaarde, hvis Historie kun gaar tilbage til det 17. Aarhundrede, Haven i Hørby Sogn og Dronninggaard i Dronninglund Sogn, begge i Dronninglund Herred, Gammel og Ny Ryomgaard i Marie Magdalene Sogn, Sønderhald Herred, Dybvad i Gosmer Sogn, Hads Herred, og Estruplund, Estruplund Sogn, Rougsø Herred.

Af Gaarde, der er oprettede i den 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede, findes flere, end at Pladsen her tillader at opregne dem enkeltvis. Eksempelvis skal blot nævnes Rønnohsholm i Vrejlev Sogn, Børglum Herred, der under Navnet Tjered blev oprettet til Hovedgaard af Jens Bille († 1575), Gamle Viffertsholm, Solbjærg Sogn, Hllum Herred, der blev oprettet 1570 af Landsbyen Kytrup af

Aksel Viffert, endvidere Store Grundet i Hornstrup Sogn, Nørvang Herred, Skafø Gaard i Hvilsager Sogn, Sønderhald Herred, Endrupholm i Nykirke Sogn, Skads Herred, Ølluf Gaard i Vester Nebel Sogn, samme Herred, Bramminge i Bramminge Sogn, Gjørding Herred, og Pallesbjærg i Staby Sogn, Ulvborg Herred, der alle, ligesom de 2 førstnævnte, synes oprettede ved Hjælp af nedlagte Landsbyer.

Af Gaarde, hvis Historie gaar tilbage til den 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede, men hvis Oprettelsestid ikke nøje kendes, kan tilsvarende eksempelvis nævnes Skaarup Gaard i Tolne Sogn, Horns Herred, Dybvad og Knudseje i Skæve Sogn, Dronninglund Herred, og Vedø i Koed Sogn, Sønderhald Herred.

I alt findes der i Jylland ca. 47 Hovedgaarde, som enten vides oprettede efter 1550 eller hvis Historie ikke kan søres længere tilbage end til dette Aarstal. Dette Antal udgør dog kun en mindre Del af de ca. 342 Hovedgaarde, som nu i alt findes i Jylland. Omtrent alle de øvrige har en Historie, der gaar længere tilbage end til 1550, for de flestes Vedkommende til det 14. og 15. Aarhundrede, nogle endog betydelig længere. Enkelte er alt nævnte i Valdemars Jordebog, saaledes Stensmark i Hammelev Sogn, Nørre Herred Djurs, Hansted Gaard i Hansted Sogn, Vor Herred, og Kongensgaard i Nørre Nissum Sogn, Skodborg Herred, der kaldet Nesium. Kun til faa Aar nærmere ved vor Tid rækker enkeltes Historie, saaledes Buderupholm i Buderup Sogn, Hornum Herred, hvoraf en Del borttestamenteredes 1268, Havreballe Gaard i Taaning Sogn, Vor Herred, om hvilken det vides, at Uldani Nielsen 1268 skødede Gaarden til Øm Kloster, Landting i Ejsing Sogn, Ginding Herred, om hvilken det berettes, at omtrent 1273 blev Gods i Landting Mark af Møntmester Henriks Enke overdraget

til Biskop Tyge af Ribe, til hvem det i Forvejen havde været pantsat af hendes Mand, og maaske Sødringholm i Sødring Sogn, Gjerlev Herred, der erhvervedes i det 13. Aarhundrede af Øm Kloster og findes nævnt 1248, da den atter overdroges til Johs. Jude.

Endnu ældre end det 13. Aarhundrede er de fleste af de Hovedgaarde, som i gammel Tid var Klostre, derhos et Par andre, nemlig formentlig Rugaard i Rosmus Sogn, Sønder Herred Djurs, der maaske har været blandt det Gods, som Biskop Svend i Aarhus 1183 skænkede Øm Kloster, og Aggersborg i Aggersborg Sogn, Øster Han Herred, som oprindeligt var en Kongsgaard, der beherskede et Færgested ved Limfjorden, og som spillede en Rolle under Vendelboernes Oprør 1086 mod Knud den hellige,

Hvor mange de nuværende Hovedgaarde end er, saa stilles de dog ganske i Skygge, hvad Antallet angaar, naar de sammenlignes med de Gaarde, som angives tidligere at have været Herregaarde, selv om disse kun var smaa, derunder henregnet de Gaarde, der ejedes eller beboedes af adelige eller i alt Fald af mere fremragende Personligheder, men som nu er gaaede over til at blive Proprietær- eller Bøndergaarde, eller hvis Navne nu kun genfindes i Navnene paa de Landsbyer, i hvilke de har ligget, eller endelig kun har efterladt sig Minder i skriftlige Optegnelser. Selv om man ikke medregner de forholdsvis faa Voldsteder, der nu kendes, men om hvis Historie omtrent intet vides, overstiger deres Antal i omtrent alle Jyllands Herreder meget betydeligt Antallet paa de Hovedgaarde, som endnu findes i samme.

En Undtagelse i saa Henseende forekommer kun i Tørrild Herred, hvor der kun kendes 7 af hine gamle Gaarde mod 9 af de nuværende Hovedgaarde. Omtrent lige er Tallet i Rougsø Herred, hvor der netop kun er 3 Hovedgaarde og 2 af den sidste Slags. De største

Antal forekommer i Rinds Herred, hvor der endog kendes 34 gamle Gaarde og lignende, dernæst i Børglum Herred, hvor der er 33, og i Hovlbjærg Herred, hvor der kan optælles 29. 20 og derover findes i mange Herreder, nemlig i Hassing Herred 26, i Refs 20, i Mors Sønder Herred 24, i Mors Nørre Herred 22, i Hornum 21, i Hindsted 20, i Fjends 23, i Sønderhald 22, i Ning 20, i Vor 21, i Nørvang 20 og i Skodborg 23. I mange Herreder, særlig i Ringkøbing Amt og ellers spredt i de fleste Amter er der kun noget ringere Antal, i alt Fald 10 eller derover, og kun i forholdsvis faa færre. De mindste Antal findes i nogle af Vejle Amts Herreder, saaledes i Hatting Herred 4, i Jerlev 5, i Elbo 6 samt i nogle af Ribe Amts, saaledes i Ø. Horne 4, i Malt 6, i Gjørding 4 og i Ribe Herred 6. Intet Steds er der fuldstændig Mangel.

I de fleste Amter kendes flere, i nogle endog mange flere, end Soggenes Antal udgør. Undtagelser i saa Henseende er kun Randers Amt, hvor der er meget lidt færre, og i Ribe Amt, hvor der er betydeligt færre.

Yderligere maa tages i Betragtning, at der findes nævnt fordums Herresæder, hvis Beliggenhed ikke kan bestemmes, men som kan formodes at have ligget i Jylland, saaledes Jerpelstorp, til hvilken Niels Eriksen Rød skrev sig 1346¹⁾, og Fuglsang, der formenes at have ligget i Horns Herred, og til hvilken Jørgen Høeg skrev sig i det 16. Aarhundrede²⁾.

Adskillige er først fremkomne i Tiden efter 1550, men dog derefter gaaede over til at blive Proprietær- eller Bøndergaarde, eller er forsvundne. Der er af denne

¹⁾ Danmarks Adels Aarbog II, 33.

²⁾ Danmarks Adels Aarbog II, 36.

Art dog altfor mange til, at de her kan opregnes enkeltvis. Der skal kun siges lidt om de enkelte Grupper.

Nogle af hine fordums Gaarde, der ikke er naaede til at blive Nutids-Hovedgaarde, har kun en Historie, der gaar tilbage til det 18. Aarhundrede, og denne melder da i de fleste Tilfælde om, at de har tilhørt borgerlige, som f. Eks. Vivebro Gaard i Vive Sogn, Hindsted Herred, der tilhørte en Niels Møller 1778, og Ovdrup Gaard i Hundslund Sogn, Hads Herred, der var en By paa 3 Gaarde og en Mølle, men blev samlet og opbygget 1772 af Forvalter Woetmann paa Aakjær. Nogle faa beboedes eller ejedes af Adelsfolk, f. Eks. Lille Mose i Lendum Sogn, Horns Herred, hvor en adelig Jomfru Margrete Lunov boede 1706. Enkelte beboedes eller ejedes af militære, af hvilke dog ogsaa nogle var adelige, som Kaptajn Joachim Henrik Marsvin, der 1748 beboede Helleris i Søndbjærg Sogn, Refs Herred, og var Slægtens sidste Mand. Nogle er opstaaede ved Ryttergodsers Salg 1767, saaledes Mallinggaard i Skanderup Sogn, Hjelslev Herred, der fik Navn efter Borgmester Malling i Viborg, Vor Ladegaard og Møldrups i Vorladegaard Sogn, Tyrsting Herred, der da blev købt af Kancelliraad J. R. de Lichtenberg. Vor Ladegaard hørte dog tidligere til Vor Kloster.

Hertil kan maaske ogsaa henregnes nogle til Dels fordums Gaarde, som kun kendes fra Danske Atlas, hvor der siges, at de har været Hovedgaarde, men ikke til hvilken Tid, og at de i det 18. Aarhundrede er blevne omdannede til Bøndergaarde, saaledes Fruerlund, Stanum Gaard og Lenhøj i Hornbæk Sogn, Sønderlyng Herred. Limegaard i Lime Sogn, Rødding Herred, var ogsaa en Bondegaard, da Danske Atlas udkom, men havde tidligere været en anseelig Bygning, maaske en Lystgaard eller Avlsgaard for de viborgske Kanniker, Røjgaard i

Gjæsten Sogn, Anst Herred, nævnes ogsaa som forhen-
værende Hovedgaard i Danske Atlas, og tilsvarende Res-
trup i Le Sogn, Middelsom Herred, og Eggelund i Hør-
dum Sogn samt Gammelgaard i Hadsten Sogn, Sabro
Herred Gravengård i Eltang Sogn, Brusk Herred, Ob-
ling Gaard i Bjært Sogn, Nørre Tyrstrup Herred, og
Kigeberg i Træden Sogn, Tyrsting Herred, hvis Navn nu
kun genfindes i Navnet paa en Bakketop.

Den allerstørste Mængde af Gaarde, hvis Historie ikke
naar tilbage til før 1550, findes kendte fra det 17. Aar-
hundrede. De allerfleste af disse har været ejede eller
beboede af adelige. Kun nogle faa vides at have været
ejede eller beboede af borgerlige, saaledes Østeraa i Hals
Sogn, Kjær Herred, der 1668 af Kongen skødedes til
Villads Christensen, Vestergaard i Vandborg Sogn, Vand-
fuld Herred, Mølby Gaard i Ansager Sogn, Øster Horne
Herred, og den alt foran nævnte Røjgaard, der 1682
solgtes til borgerlige. Nogle faa ejedes eller beboedes og-
saa af militære, saaledes Terpgaard i Lisbjærg Sogn, Vester
Lisbjærg Herred, der 1626 beboedes af en Kaptajn Strick,
og Klitgaard i Nørholm Sogn, Hornum Herred, der 1677
ejedes af Generalmajor Levetzau.

Nogle enkelte vides at være oprettede i det 17. Aar-
hundrede, saaledes Stevnhoved i Vive Sogn, Hindsted
Herred, hvis Navn nu kun til Dels er bevaret i Navnet
paa en Landsby, og som blev bygget 1668 og senere be-
boedes af en adelig Frue, og Søvig i Ovtrup Sogn, Vester
Horne Herred, der udtrykkelig angives at være oprettet
til Herregaard 1639 af 2 Bøndergaarde.

Nogle faa angives at være solgte eller mageskiftede til
eller fra Kronen i det 17. Aarhundrede, medens de vel,
ligesom talrige her omhandlede, kan være meget ældre,
saaledes Oddegaard i Klim Sogn, Vester Han Herred, der
mageskiftedes fra Kronen 1647, og Finstrup i Dal Sogn,

Fleskum Herred, der mageskiftedes til Christian IV 1601, endvidere den alt foran nævnte Østeraa.

Af Gaardene, der kendes fra den 2. Halvdel af det 16. Aarhundrede, vides ingen at have tilhørt borgerlige. De var alle Herregaarde eller Adelsgaarde med Undtagelse af nogle ganske faa, der blev Præsteboliger som Julstrup i Buderup Sogn, Hornum Herred, der 1552 af Kronen blev udlagt til Præstegaard, og Kappelgaard i Bregnet Sogn, Øster Lisbjærg Herred, som Kongen ejede 1570, da den blev gjort til en Kapellanbolig. Tillige kan maaske nævnes Vadgaard i Strandby Sogn, Gislum Herred, der blev Præstegaard 1564, Dalsgaard i Taarup Sogn, Fjends Herred, der ved et Forlig 1422 blev udlagt til Præstegaard, og Elkan Gaard (forhen Kjærgaard), i Bjørnsholm Sogn, Slet Herred, der var en Præstegaard, som vistnok blev ødelagt i Krigen 1657—1659.

Hvad Aarsagen har været til disse gamle Gaardes Tilbagegang eller Forsvinden som Herregaarde, kan i det store hele ikke angives. Det kan kun formodes at have været Tidernes Ugunst for Besidderne. Kun i nogle faa Tilfælde kan en bestemt Aarsag angives. Der var saaledes de 21 eller 22 Gaarde i Anst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder, som Frederik II i Aarene 1573 til 1583 eller 1584 tilmageskiftede sig for dér i Egnen at indrette sig et stort Jagtdistrikt. De fleste af disse Gaarde har dog en Historie, der gaar tilbage til før 1550. Nogle er kun bekendte fra selve Mageskifterne, saaledes Viuf Gaard i Viuf Sogn, Brusk Herred, en Gaard i Brejninge, Gaverslund Sogn, Holmans Herred, Ødsted Gaard i Bredstrup Sogn, Elbo Herred, og 2 Hovedgaarde i Pjedsted By, Pjedsted Sogn, Holmans Herred, til hvilke der maaske kan føjes Skjødegaard i Bække Sogn, Andst Herred, der første Gang nævnes 1534 i Anledning af, at Frederik II indrettede et Faarehold dér. De fleste er i

Tidens Løb ikke forsvundne, men blevne Proprietær- eller Bøndergaarde. Nogle tidligere Herregaarde nedlagdes i det 17. og 18. Aarhundrede som Følge af Enevældens Skattesystem, saaledes Avsum Gaard i Vejrum Sogn, Hjerm Herred, hvis Ejer 1690 opsagde dens Frihed, saa at den blev en Bondegaard, Nørager i Nees Sogn, Skodborg Herred, hvis Ejer ogsaa opsagde dens Frihed 1690, Nørbæk (Nørbeg) i Nørbæk Sogn, Synderlyng Herred, der, ligesom Sønderbæk (Sønderbeg) i det tæt ved liggende Sønderbæk Sogn, blev nedlagte som Hovedgaarde 1688, Bigum Gaard eller Vestergaard i Bigum Sogn, Nørlyng Herred, hvis Ejer 1713 frasagde den dens Frihed, da den i 20 Aar havde været Bondegaard. Nogle af dem er dog senere atter blevne Hovedgaarde, saasom Avsum Gaard, som Ejeren 1777 fik oprettet til Stamhus. Ellers vides kun, at Sejting i Bording Sogn, Hammerum Herred, er bleven nedlagt ved Aar 1760, at Vester Oldager i Skjern Sogn, Bølling Herred, blev ødelagt af Stormflod 1638, at Nørkjær Gaard i Nørre Bork Sogn, Nørre Horne Herred, er bleven forladt for Vandflod, og at Rotbøl i Lodbjærg Sogn, Hassing Herred, er bleven ødelagt ved Sandflugt. Den fordums kongelige Avlsgaard Segeberg i Farup Sogn, Ribe Herred, vides at være nedlagt 1561, fordi det da fandtes for kostbart at istandsætte de brøstfældige Bygninger.

Om nu end de gamle Gaarde, som er blevne oprettede efter 1550, eller hvis Historie kun er kendt efter samme Tidspunkt, udgør et Antal af ca. 240, saa er dette dog kun en forholdsvis ringere Mængde end de øvrige, hvis Historie kendes fra før 1550, og hvis Antal løber op til over 900, bortset fra, at enkelte til en Tid muligt ikke har været nøjagtig samtidige med de øvrige.

De fleste kendes fra det 14. eller 15. Aarhundrede, men nogle har ligesom nogle af de foran nævnte nu-

værende Hovedgaarde en endnu betydeligere Alder, saaledes skal Mastigaard i Egtved Sogn, Jerlev Herred, have været en af Marsk Stigs Gaarde, Børsting i Vrove Sogn, Fjends Herred, er nævnt 1284, Svejstrup i Lyngaa Sogn, Sabro Herred, 1277, Vinderup Skovgaard i Sal Sogn, Ginding Herred, 1274, Svendsholm i Staby Sogn, Ulvborg Herred, 1266, Hjortshøj i Hjortshøj Sogn, Øster Lisbjærg Herred, 1262, Barrit Rude i Barrit Sogn, Bjærg Herred, 1238, Venge Gaard i Venge Sogn, Hjlemslev Herred, 1236, og i Rold, Rold Sogn, Hindsted Herred, var der Gods, som Valdemar II ejede 1231. Nogle Gaarde i Grønbæk Sogn, Lysgaard Herred, findes ogsaa nævnte i Valdemars Jordebog. Drammelstrup i Tirstrup Sogn, Sønder Herred Djurs, er kendt fra 1203, og nogle kendes endog fra det 12. Aarhundrede, nemlig en Kongsgaard i Viby Sogn, Ning Herred, vistnok fra 1176 og Kvistrup i Gimsing Sogn, Hjerm Herred, fra 1163.

Tillige er der nogle faa, der har en, som det synes, ubestemmelig Alder, f. Eks. Kunnerup og Bugges Gaard i Ormslev Sogn, Ning Herred.

Om en ikke ringe Del af hine gamle Gaarde gælder, at de er omtrent spurløst forsvundne, idet Navnene paa dem vel kendes fra skriftlige Optegnelser, men ikke findes gengivne i Nutidens Stednavne.

I de fleste af Jyllands Herreder forekommer nogle saadanne, kun mangler de næsten ganske i nogle hist og her, særlig i de vestjydske Egne, saaledes i Bølling og Nørre Horne Herreder, samt i de allerfleste Herreder i Ribe Amt.

Af dem, som kendes, findes de fleste nævnte i det 15. Aarhundrede, og ligesom andre Gaarde, hvis Benævnelser er vedblevne til vor Tid, minder de stærkt om Gejstlighedens fordums Vælde; thi det er en ikke ringe Mængde, om hvilke det berettes, at de er blevet

givne eller solgte eller mageskiftede til Klostre, Kirker, Bispestole og andre gejstlige Institutioner. Ogsaa Provsten for Harsyssel besad, formentlig i Kraft af sit Embede, i den katolske Tid en anselig Gaard, Provstgaard i Ny Sogn, Hind Herred.

Af de Herregaarde eller Adelsgaarde, der vel er forsvundne, men om hvilke nu tilsvarende Stednavne leder til en omtrentlig Bestemmelse af deres Beliggenhed, er der adskillige, som har ligget i en Kirkeby. Nogle har i ældre Tid haft særegne Navne, som Ellegaard i Snedstrup, Jannerup Sogn, Hundborg Herred, Tulsgaard i Skallerup, Skallerup Sogn, Mors Nørre Herred, Skvattegaard i Østerris i Højslev Sogn o. s. v.

I de fleste Tilfælde har disse Gaarde dog ikke haft et eget Navn, men vedkommende Besidder skrev sig »i« eller »til« det Sted, som nu er Byens Navn.

Var det en Kirkeby, kan man maaske formode, at Byen var til førend Gaarden, men i nogle Tilfælde synes denne Formodning dog ikke at være holdbar. Om Ovsstrup Gaard i Øster Alling Sogn, Sønderhald Herred, berettes saaledes, at den skal have været ejet af Ove Stigsen, som skal have bygget Kirken. Ligeledes berettes, at der i Vester Alling, samme Herred, skal have ligget en Gaard, Bolhave, som tilhørte Esbern Udsen, der byggede Kirken. Enkelte synes ogsaa at have besiddet baade Byen, Gaarden og muligt Kirken. Herr Timme Godendorp pantsatte jo 1342 »al Sindbjærg« i Nørvang Herred til Henneke Byman.

Anderledes synes dog Forholdet, i det mindste stundom, at have været, naar Gaarden laa i en By, der ikke besad en Kirke. Man fristes i dette Tilfælde til at antage, at Gaarden kan have været den ældste, og at den nuværende By er opstaaet mere eller mindre ved dens Udstykning. Der siges jo saaledes, at Byen Attrup i Koed Sogn,

Sønderhald Herred, tidligere var en Hovedgaard, der 1429 ejedes af en Adelsmand, og ligeledes var Ørs, nu 3 Gaarde i Rom Sogn, Hundborg Herred, en Hovedgaard, nævnt 1436, og endnu ca. 1665 en Hovedgaard, delt imellem to Ejere. Flere tilsvarende Eksempler kunde fremsættes.

Herved maa dog bemærkes, at det næppe er en urimelig Gisning, at nogle Gaarde, særlig visse store Gaarde, har haft deres Oprindelse alt under Oldtidens Bebyggelse af Landet, og at de saaledes er gaaede fra Slægt til Slægt, temmelig uforandrede i Størrelsen af den tilliggende Jord.

Saadanne Gaarde synes navnlig at maatte søges, hvor deres Navne henhører til de Stednavnsklasser, der særlig betegnede Grundstykker, ikke Ejendomsbesiddelser, i Oldtiden, saaledes blandt de Stednavnsklasser, hvis Endelser er Um, Ing, Lev og Sted. Løse, der synes at have henpeget paa et lignende Forhold, forekommer i alt Fald vistnok meget sjældent i Jylland.

Som Gaarde, hvis kendte Historie ofte gaar langt tilbage i Tiden, og som bærer Navne, der har de ovenfor anførte Endelser, kan nævnes af nuværende Hovedgaarde Børglum Kloster, Gl. Ørum Gaard i Ørum Sogn, Hassing Herred, Ørum Gaard i Ørum Sogn, Bjærge Herred, Viskum i Viskum Sogn, Sønderlyng Herred, Stenum Gaard i Raasted Sogn, Ulvborg Herred, Gamle Bodum Bisgaard i Bodum Sogn, Refs Herred, Støvring Gaard i Støvring Sogn, Støvring Herred, Brejning Gaard i Brejning Sogn, Bølling Herred, Sinding Gaard i Sinding Sogn, Hammerum Herred, Ørslevkloster, Grinderslevkloster, Vrejlevkloster, Vinderslev Gaard i Vinderslev Sogn, Lysgaard Herred, Hjermeslev Gaard i Tolstrup Sogn, Børglum Herred, Serridslev Gaard i Nebel Sogn, Vor Herred, Gundersted Gaard i Gundersted Sogn, Slet Herred, Bøgsted i Astrup Sogn, Vennebjerg Herred.

Hertil maa føjes nogle Hovedgaarde, der vel nu har et andet Navn, men tidligere har haft Navne af samme Art, saaledes Vaabensholm i Føvling Sogn, Tyrsting Herred, der tidligere hed Føvling Hovedgaard, Sophienlund i Fruering Sogn, Hjlemslev Herred, der tidligere hed Rindelev Gaard, Høstemark i Mov Sogn, Fleskum Herred, forhen Høgsted eller Højsted.

Vistnok kan ogsaa til hine henregnes et ikke ubetydeligt Antal Gaarde, hvis Navne har de foran anførte Endelser, og som udmærker sig ved, at de før har været Hovedgaarde eller ved deres nuværende store Jordtiliggende, og hvis kendte Historie gaar langt tilbage i Middelalderen, saaledes Brøndum Gaard i Salling Sogn, Slet Herred, Vester Hassing Gaard i Vester Hassing Sogn, Kjær Herred, Herslev Gaard i Herslev Sogn, Brusk Herred, Skibsted Gaard i Skibsted Sogn, Hellum Herred o. fl.

Yderligere kunde maaske hertil føjes nogle Gaarde, som nu vel ikke er store Gaarde, men blot udmærker sig ved deres Navne med de karakteristiske Endelser, og som har en nogenlunde gammel, kendt Historie, f. Eks. Rindum Gaard i Rindum Sogn, Hind Herred, Sædding i Nørre Nebel Sogn, Vester Horne Herred, Vejerslev Gaard i Vejerslev Sogn, Sønder Herred, Mors, Tulsted i Torup Sogn, Hellum Herred, o. fl.

Ogsaa kan til hine sidste vel henregnes de nu som oftest forsvundne Herregaarde eller Adelsgaarde, der angives at have ligget i Byer, hvis Navne indeholder de anførte Endelser, f. Eks. de Gaarde, der angives at have ligget i Hvornum i Hvornum Sogn, Onsild Herred, i Vissing i Vissing Sogn, Galten Herred, i Urlev i Urlev Sogn, Bjærge Herred, i Løgsted i Løgsted Sogn, Slet Herred, o. s. v.

Selvfølgelig kan tilsvarende vel ogsaa stundom findes

paa Steder, hvis Navne har andre Endelser. Om Plovstrup i Jernved Sogn, Gjørding Herred, har O. Nielsen jo saaledes berettet, at der paa den derværende Plovsgaards Mark findes en Kæmpehøj, Plovshøj, ved hvilken Byens Alder sættes tilbage til Hedenskabets Tider¹⁾. Plovsgaard, om hvilken vel det samme gælder, om muligt endnu mere end om Byen, antages at have været Erik Emuns Drabsmand, Sortepløvs Hjemsted.

Regnes de endnu tilværende Hovedgaarde, der er kendte fra før 1550, sammen med de øvrige Gaarde, hvis Historie ligeledes rækker saa langt tilbage, fremgaar, at der i det 14. og 15. Aarhundrede, nærmest i det sidste, har været i hele Jylland noget over 1200 Gaarde, som ejedes eller beboedes af adelige eller i alt Fald af Personer, hvis Dannelse maa formodes at have staaet over de almindelige Bønders, der under Klostrene medregnede, men ikke Præstegaardene, Kapellanboliger og lignende paa Landet, hvis Antal i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede maa have overgaaet det nuværende Antal af ca. 600.

Desuden er der jo vistnok mange større og mindre Gaarde, som ikke er tagne i Betragtning her, fordi de ikke nu er eller tidligere har været betegnede som Hovedgaarde, skønt de nok maaske har kunnet staa Maal med saadanne. Ej heller er der taget i Betragtning, at mange af de store Hovedgaarde er blevne udstykkede i store Parceller, der hver for sig maaske kunde betragtes som ligestillede med de Hovedgaarde, hvorfra de er blevne udskilte, og dette bedre end forskellige adelige Sædegaarde, der ret ofte kun var Bøndergaarde, hvor en Adelsmand havde fæstet Bo.

Foruden til hine Gaarde synes der, i øvrigt med Hen-

¹⁾ Annaler for n. Oldk. og Hist., 1860, 219; Nielsen, Hist. Efterretninger om Malt Herred, Kbh. 1870, 157.

syn til Datidens kulturelle Forhold, ogsaa at maatte tages Hensyn til de Møller, der nævnes i gamle Tider, og som i Reglen var anselige Ejendomme. Nogle af dem var jo endog selvstændige Forleninger, saaledes Trevad Mølle, Vridsted Sogn, Fjends Herred, der havde hørt til det ældre Krongods, er nævnt i Valdemars Jordebog, blev inddraget fra en Adelsmand og atter af Christian II forlenet til en Adelsmand, Fabjerg Mølle i Fabjerg Sogn, Skodborg Herred, der var Bispegods og 1544 blev solgt til en Adelsmand, og Vejle Mølle, der fra 15 . . til 1557 var forlenet til en lignende. Sammen med disse kan vel ogsaa nævnes Sandfær Gaard og Mølle, der var ældre Krongods, men 1526 forlenedes til en Adelsmand, og en Mølle i Hovlbjærg Herred (uvist hvilken), der sammen med 14 Gaarde ogsaa forlenedes til en Adelsmand 1573¹⁾. Der kan ogsaa nævnes som forholdsvis betydende en Mølle i Grønning Sogn, Nørre Herred, Salling, som Niels Juel til Astrup 1539 fik Tilladelse at bygge paa Kronens Grund.

Mængden af de Gaarde, der fandtes i ældre Tid, var saa stor, at der i adskillige Sogne fandtes et Antal af 4 til 5, Præsteboligerne stadig ikke medregnede, i nogle endog langt flere, saaledes 7 i Starup Sogn, Brusk Herred, 8 i Dybe Sogn, Vandfuld Herred, 9 i Borbjærg Sogn, Hjerm Herred.

Fremmest i saa Henseende staar Taars Sogn, idet der her fra det 15. Aarhundrede kendes mindst 10 Gaarde. Her fandtes da den nuværende Hovedgaard Boller, hvis Historie kendes fra det 14. Aarhundrede, og Hovedgaarden Hvidsted Gaard, der i det 15. Aarhundrede blev udlagt fra Boller, den nuværende store Gaard Tidemands-

¹⁾ Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, Kbh. 1879.

holm, der tidligere hed Kartoff og i det 15. Aarhundrede tilhørte Børglum Kloster, den nu ikke længer tilværende Aas, der findes nævnt 1400, den adelige Sædegaard i Byen Agdrup, der 1393 af Dronning Margrete blev skødet til Hundslund Kloster, Rugholm, nu kendt som en Samling Huse, der ejedes 1490 af Børglum Kloster, den nuværende mindre Gaard Fejerholt, der 1500 blev skødet til Børglum Kloster, den ligeledes nuværende mindre Gaard Lindholt, der 1475 ejedes af Vrejlev Kloster, den nu ukendte Basholm, der var beboet af adelige 1404, og de ligeledes nu ukendte Stoksted og Stoksted Mølle, der 1490 ejedes af Børglum Kloster. Hertil kan sandsynligt føjes, om de end først findes nævnte i det 16. Aarhundrede, den nu næppe kendte Havstrup, hvor der boede en [fattig?] Adelsmand 1540, Tykskov, hvis Navn nu kun genfindes i Navnet paa en Samling Gaarde og Huse, men allerede nævnes 1505 og 1579 af Kronen blev mageskiftet til en Adelsmand, og den nuværende mindre Gaard Bjørnstrup, der synes at have været en Adelsgaard 1506. Fra det 17. Aarhundrede kendes her Søndergaard i Terpet, der vel egentlig kun var en Bondegaard, men som er nævnt 1694 som Adelsgaard, og fra det 18. Vogdrup, der vel ogsaa kun var en Bondegaard men beboet af Adelsfolk.

Selv paa mere afsides liggende Steder, hvor der nu ikke findes større Gaarde, har der været saadanne i gammel Tid, saaledes paa Øen Fur, hvor der fandtes en Herregaard, Lundegaard, som 1410 af en Adelsdame skænkedes til Dueholm Kloster for Sjælemesser, og Østedholm, der noget før ejedes af en adelig. Paa Holmsland laa Søgaard og en adelig Sædegaard Hindø, som Otte Kaas ca. 1650 solgte til Rigsraad Niels Krag.

I alt har Jylland, naar Købstædernes Grunde og Køb-

stadjorderne fraregnes, et Areal af ca. 454 Kvadratmile, og der findes udenfor Købstæderne 984 Sogne.

Naar det forudsættes, at de Steder af Betydning, som findes nævnte førend det 15. Aarhundrede, endnu fandtes i dette, hvad der i mange Tilfælde kan godtgøres, og naar det som Følge heraf antages, at der har været ca. 1200 saadanne Steder i Tiden før 1550, ses, at der altsaa den Gang har været gennemsnitlig noget over 2 for hver Kvadratmil, og fradrages det ubenyttede Areal, saaledes som det blot findes nu til Dags, og hvor næppe noget Sted af Betydning har været beliggende, bliver Forholdet, at der i de bedre Egne har været endog over 3 paa hver Kvadratmil. Det ubenyttede Areal (Heder, Flyvesand, Klitter, Stenmarker og Sumpe, samt visse af Vand opfyldte Strækninger) udgør nemlig i Jylland nu 69 Kvadratmile.

Alt i alt synes det saaledes, som om der i den tidligere Middelalder, særlig i det 15. Aarhundrede, har været langt flere Steder ude paa Landet, end man uden nærmere Undersøgelse vilde tænke sig det, hvor der har boet Mennesker med større Dannelse end den gennemsnitlig almindelige hos Landbefolkningen, og man fristes til at antage, at Beboerne af hine Steder overfor den øvrige omgivende Befolkning har givet et ikke uvæsentligt Bidrag til den Indflydelse, der især udgik fra den katolske Gejstlighed, ikke mindst ved, at Hovedgaardene ofte laa i Fællig og Dyrkningstvæng sammen med det Landsbysamfund, hvoraf det udgjorde en Del, saa at hele Befolkningen i sin Tænkemaade har vist sig mindre ukultiveret, end man vistnok i Almindelighed er tilbøjelig til at forestille sig.

Som det ses, har forfatteren af nærværende afhandling bygget sine beregninger og betragtninger op på et grundlag, der kun har

lidet med virkelige forhold at gøre, idet han til »hovedgårde« henregner alle de gårde, der benævnes således i sidste udgave af Traps Danmark, men forbigår alle de store ejendomme, der ikke har hovedgårds navn. Mens altså »hovedgårde« som Gærumgård ($8\frac{1}{2}$ tdr. htk.), Ellinggård (10 tdr.), Slette (10 tdr.), Bjørnkær ($7\frac{1}{2}$ tdr.), Padkær (9 tdr.), Vejbjærggård (9 tdr.), Juellingsholm (8 tdr.) og en stor mængde lignende, navnlig i det nordlige og vestlige Jylland, medregnes i de statistiske oplysninger, tages der intet hensyn til gårde som Ødstedgård (54 tdr. htk.), Sønderbygård (41 tdr.), Kalsbøl (34 tdr.) Borupgård ($40\frac{1}{2}$ tdr.), Holmstrupgård (36 tdr.), Gyllingnæs ($50\frac{3}{4}$ tdr.), Charlottendal (33 tdr.), Tiendegård ($32\frac{1}{2}$ tdr.), Kornumgård ($33\frac{3}{4}$ tdr.), Momtoft (29 tdr.) og utallige andre på 20—30—40 tdr. htk., hvoraf mange navnlig findes i Jyllands sydøstlige egne, således at der i Jerlev, Elbo, Brusik og N. Tyrstrup herreder, hvor der ifølge afhandlingen nu slet ingen hovedgårde findes, efter Trap er mindst 31 gårde på 15—20 tdr. htk., 21 på 20—30 og 7 på over 30, altsaa ialt 59 gårde, der er betydeligt større end mange af de »hovedgårde«, der medtages i forfatterens beregninger. At herved hele det af denne oprullede billede bliver fortegnet, kan der formentlig ingen tvivl være om, men da der er nedlagt et betydeligt arbejde i afhandlingen og da dens æmne antagelig vil kunne interessere og muligvis kunne foranledige andre til at søge ad lignende veje, men på et bredere grundlag, at nå frem til mere sikre resultater, optages afhandlingen — skønt også andre indvendinger kunde gøres mod den — i den foreliggende skikkelse, da forfatteren ikke har ønsket at foretage større forandringer ved den.

Red.